

Tomasz Rachwał

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska ■ Krakow University of Economics, Poland

Zmiany w edukacji w zakresie przedsiębiorczości – w kierunku zakresu rozszerzonego oraz egzaminu maturalnego z przedmiotu biznes i zarządzanie?

(Głos w dyskusji na temat reformy planowanej w polskich szkołach
ponadpodstawowych)

Changes in entrepreneurship education – towards an extended scope and a *matura* exam in Business and Management?

(Voice in the discussion on the planned reform in Polish secondary schools)

Streszczenie: W 2017 r. rozpoczęto w Polsce wdrażanie reformy szkolnictwa przejawiającej się w poważnych zmianach organizacyjnych i programowych. W nauczaniu przedsiębiorczości zmiany te ograniczyły się tylko do programu, a zakres realizacji przedmiotu pozostał bez zmian. Na początku 2022 r. pojawiła się jednak nowa propozycja dalszych, dużo głębszych zmian w obszarze przedsiębiorczości, które – w przypadku ich wdrożenia – w istotny sposób wpłynęłyby na edukację ekonomiczną w polskich szkołach, gdzie wprowadzony zostałby przedmiot biznes i zarządzanie, realizowany w zakresie rozszerzonym i przygotowujący do matury. Przedmiot ten zastąpiłby dotychczasowe podstawy przedsiębiorczości. Jest to zmiana o charakterze fundamentalnym, postulowana od niemal 20 lat. Dlatego tematem artykułu jest dyskusja nad propozycjami Ministerstwa Edukacji i Nauki dotyczącymi zmian w edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Głównym celem pracy jest przedstawienie propozycji zmian na tle wcześniejszych reform oraz wyników dotychczasowych badań i dyskusji prowadzonych na ten temat na różnych forach. Analiza projektu reformy programowej zmierza do zarysowania ważnych przesłanek i fundamentów dyskusji o edukacji w zakresie przedsiębiorczości, oceny przedstawionej propozycji, problemów i barier w jej wdrażaniu, a także istotnych rekomendacji dla praktyki, w tym procesu implementacji przedstawionych propozycji zmian. Wśród nich zwrócono przede wszystkim uwagę na najważniejszy problem, jakim jest staranny dobór celów i treści kształcenia oraz dobre przemyślenie nowej formuły części praktycznej egzaminu maturalnego. Artykuł kończy prezentacja wyzwań i identyfikacja potencjalnych ryzyk wpływających na powodzenie we wdrożeniu zmian.

Abstract: In 2017, the implementation of the education reform began in Poland, manifesting itself in major organisational and curricular changes. These changes also concerned education in the field of entrepreneurship, but they were limited to curricular changes, without changing the scope of the subject. The new proposal for further, much deeper changes, presented at the beginning of 2022, would have a significant impact, if implemented, on changes in economic education in Polish schools. This is due to the fact that it is related to the introduction of an extended scope and the *matura* (A-level) exam in the subject of *Business and Management*, which is to replace the hitherto implemented *Basics of Entrepreneurship*. This is a fundamental change that has been postulated for almost 20 years. Therefore, the subject of the article is a discussion on the proposals of the Ministry of Education and Science of the Republic of Poland in the field of changes in entrepreneurship education. The main purpose of the paper is to present proposals for changes, against the background of previous reforms and based on previous research and discussions conducted in various forums. The analysis of the reform project in this paper aims to outline the important premises and foundations of the discussion on entrepreneurship education, the assessment of the presented proposal, problems and barriers to implementation, as well as important recommendations for practice, including the project of changes implementation process. Among them, attention was paid primarily to the most important issue, which is the careful selection of educational objectives and content, as well as good consideration of the new formula of the “practical” part of the *matura* exam. The article ends with the presentation of challenges and identification of potential risks affecting the success of the implementation of changes.

Słowa kluczowe: biznes i zarządzanie; edukacja ekonomiczna; edukacja w zakresie przedsiębiorczości; egzamin maturalny; podstawa programowa; system edukacji w Polsce; reforma edukacji

Keywords: *Business and Management*; core curriculum; education system of Poland; economic education; entrepreneurship education; *matura* (A-level) exam; reform of education

Otrzymano: 17 listopada 2022

Received: 17 November 2022

Zaakceptowano: 25 listopada 2022

Accepted: 25 November 2022

Sugerowana cytacja/Suggested citation:

Rachwał, T. (2022). Zmiany w edukacji w zakresie przedsiębiorczości – w kierunku zakresu rozszerzonego oraz egzaminu maturalnego z przedmiotu biznes i zarządzanie?. *Przedsiębiorczość – Edukacja [Entrepreneurship – Education]*, 18(2), 41–64. <https://doi.org/10.24917/20833296.182.3>

Wstęp

Jak powszechnie się przyjmuje, przedsiębiorczość stanowi jeden z filarów rozwoju społeczno-gospodarczego układów przestrzennych różnej skali, od skali lokalnej przez skalę regionalną po skalę krajową, a także – światową. Na problematykę tę zwracało uwagę wielu autorów, co było przedmiotem szerszej analizy m.in. K. Wacha (2015), który dokonał przeglądu literatury przedmiotu w tym zakresie, Z. Ziolo i T. Rachwała (2019), analizujących uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości w układach przestrzennych i relacje między rozwojem społeczno-gospodarczym a przedsiębiorczością, oraz T. Rachwała (2018), który dokonał przeglądu problematyki przedsiębiorczości w badaniach geografii ekonomicznej i wskazał główny kierunek badawczy odnoszący się do roli przedsiębiorczości w rozwoju układów lokalnych i regionalnych. Wielu autorów zauważa także, że fundamentem rozwoju przedsiębiorczości w szczególnych warunkach społeczno-gospodarczych jest dobra edukacja w tym zakresie na wszystkich poziomach – od przedszkola do szkoły wyższej, a także

w procesie kształcenia przez całe życie – doksztalcenia i doskonalenia zawodowego (Bień, 2022; *Entrepreneurship Education*, 2013; Kilar, Rachwał, 2019a, b, c, Rachwał 2005, 2010, 2019; Rachwał i in. 2008, 2016, 2018, 2019; Wach, 2013, 2014; Zioło 2012). A. Andrzejczyk (2016) zauważyła jednak, że badanie wpływu edukacji na poziom przedsiębiorczości jest niezwykle trudne, ponadto część badaczy i praktyków kwestionuje w ogóle skuteczność nauczania przedsiębiorczości, a zwraca uwagę bardziej na proces uczenia się czy kształtowania w samym sobie postaw przedsiębiorczych. Rolą nauczyciela w tym wypadku jest raczej inspirowanie do rozwijania w sobie kompetencji przedsiębiorczych niż nauczanie. Z kolei G. Hägg i A. Kurczewska (2020) podkreślają, że pozycjonowanie edukacji w zakresie przedsiębiorczości na poziomie uniwersyteckim jest stosunkowo słabe i zadają pytanie o to, czy nauczanie przedsiębiorczości powinno być tematem przewodnim całego szkolnictwa wyższego, jak twierdzi wielu wpływowych decydentów. Jeżeli takie wątpliwości pojawiają się na poziomie uniwersyteckim, to czy to fundamentalne pytanie nie powinno być zadane również w kontekście rozszerzenia edukacji w zakresie przedsiębiorczości w szkole średniej?

W świetle powyższych przesłanek przedmiotem artykułu jest dyskusja nad propozycjami Ministerstwa Edukacji i Nauki¹ z 2022 r. dotycząca głębokich zmian w systemie edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Głównym celem pracy jest przedstawienie proponowanych kierunków zmian w odniesieniu do dotychczasowych badań i dyskusji prowadzonych na różnych forach, w tym także w ramach krakowskich konferencji poświęconych problematyce przedsiębiorczości i edukacji, połączonych ze zjazdami nauczycieli (Rachwał, 2014) oraz na łamach czasopisma „Przedsiębiorczość – Edukacja”. Opinie autora w sprawie proponowanych zmian opierają się więc nie tylko na przemyśleniach własnych i wnioskach z prac nad wdrożoną niedawno poprzednią reformą (2018 r.), ale także na głosach uczestników tych konferencji i zjazdów, głosach autorów prac opublikowanych w poprzednich tomach niniejszego czasopisma oraz zabieranych w dyskusjach na łamach innych czasopism i serii monograficznych.

Problematyka edukacji w zakresie przedsiębiorczości w polskiej szkole w świetle literatury przedmiotu

Literatura dotycząca edukacji w zakresie przedsiębiorczości jest dosyć szeroka (Wach, 2016), ale tylko w niewielkim stopniu badacze w Polsce zajmują się problematyką reform programowych na poziomie szkolnym, sporo prac dotyczy natomiast kształcenia uniwersyteckiego (zob. np. Hägg, Kurczewska, 2022). Zmiany programowe z zakresu nauczania przedsiębiorczości w szkołach podstawowych i średnich są więc przedmiotem zainteresowania niewielu autorów (Bień, 2022; Górz, Rachwał, 2006; Rachwał, 2009, 2017; Kilar, Rachwał, 2019a, b, c; Rachwał i in., 2008, 2016, 2018, 2019). Interesujące studium porównawcze podstaw programowych, obowiązujących w Polsce i innych krajach, przedstawili Berger i in. (2012). Autorzy ci zwrócili uwagę na fakt, że w Polsce w ramach edukacji w zakresie przedsiębiorczości dominowało wyposażanie uczniów w wiedzę ekonomiczną i kompetencje bezpośrednio z nią związane. Kompleksową analizę zapisów podstawy programowej obowiązującej do roku szkolnego 2019/2020 w szkołach ponadgimnazjalnych „starego” typu przedstawili T. Rachwał, S. Kurek i M. Boguś (2016). Z kolei szczegółową analizę zmian, które zaszły w efekcie reformy programowej i systemowej oświaty z 2018 r., przedstawili

¹ Inicjatywa wspólna z centrum GovTech Polska.

W. Kilar i T. Rachwał (2019a) oraz Rachwał i in. (2019). Autorzy ci w swoich pracach wskazali na wynikającą z tejsze reformy kontynuację idei szerokiego zakresu tematycznego przedmiotu podstawy przedsiębiorczości w szkołach średnich w Polsce oraz na zmiany dotyczące wymogów szczegółowych zmierzające do położenia większego nacisku na kształtowanie różnego typu umiejętności, w tym stosowania wiedzy ekonomicznej w praktyce.

Niektórzy autorzy podejmują problematykę edukacji w zakresie przedsiębiorczości na poziomie szkoły średniej z perspektywy uczniów i nauczycieli (Kondraciuk, Osuch, Świątek, 2019; Kurek, Rachwał, Szubert, 2012; Osuch, 2012; Tracz, 2015; Ziółkowska-Weiss, 2014). Zespół badaczy z Uniwersytetu Pedagogicznego i Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie przygotował również projekt podstawy programowej w zakresie rozszerzonym (Rachwał i in., 2008), co umożliwić miało wprowadzenie podstaw przedsiębiorczości do kanonu przedmiotów maturalnych, zgodnie z postulatami nauczycieli i argumentami formułowanymi przez wiele środowisk oświatowych (Bartoń, 2005). W tamtym czasie idea ta nie znalazła jednak aprobaty ze strony centralnych władz oświatowych. Na uwagę zasługują także tomy prac zbiorowych poświęconych kształtowaniu kompetencji przedsiębiorczych (Rachwał, red., 2019) i zawarte w nich liczne artykuły koncentrujące się na przedsiębiorczości jako kompetencji kluczowej, kształtowaniu kompetencji przedsiębiorczych w polskiej edukacji (formalnej i pozaformalnej) oraz doświadczeniach międzynarodowych w tym zakresie, tom poświęcony edukacji ekonomicznej w kontekście kształtowania postaw przedsiębiorczych (Wachowiak, Dąbrowski, Majewski, red., 2007), w którym część autorów odnosi się także do stanu nauczania przedsiębiorczości na różnych poziomach edukacji i ocenia kierunki zmian (np. Andrzejczak, 2007; Krzyżak, 2007; Wach, 2007) oraz formułuje rekomendacje dotyczące kształtowania kompetencji przedsiębiorczych (np. Wachowiak, 2007). Powstał również raport dotyczący diagnozy potrzeb w zakresie nauczania przedsiębiorczości, w tym w świetle badań nauczycieli (*Raport. Diagnoza*, 2011) oraz stanu wiedzy i świadomości ekonomicznej dzieci i młodzieży w Polsce (*Diagnoza*, 2018).

Przesłanki i fundamenty dyskusji o celach i treściach kształcenia w zakresie przedsiębiorczości

Każdą dyskusję na temat reformy edukacji w zakresie przedsiębiorczości warto rozpocząć od spraw najważniejszych pytań o to, czemu reforma ma służyć, kogo chcemy nauczać (a może raczej – kto ma się uczyć pod okiem nauczyciela?), na jakim poziomie edukacji i w jakich klasach powinna być ona wdrażana oraz jaki zakres treści kształcenia ma obejmować. Pozwala to odpowiedzieć na fundamentalne pytania o cele, treści i metody kształcenia w zakresie przedsiębiorczości. Dyskusję taką, moim zdaniem, należy rozpocząć od przyjęcia, że przedsiębiorczość jest jedną z ośmiu kompetencji kluczowych w europejskim systemie edukacji, obok umiejętności posługiwania się językiem ojczystym, językiem obcym czy kompetencji matematycznych bądź informatycznych. Należy więc do fundamentów każdego, w tym polskiego, systemu edukacji, przez co nie można jej traktować jako mało ważnej kompetencji i marginalizować kształcenia w zakresie przedsiębiorczości w polskiej szkole. O dużym znaczeniu przedsiębiorczości jako kompetencji świadczy fakt, że mimo wieloletnich prac na poziomie europejskim nad nowym układem kompetencji kluczowych przedsiębiorczość nie zmieniła swojego miejsca, a nowa deskrypcja przedsiębiorczości jako kompetencji kluczowej w pełni nawiązuje do starej definicji (tabela 1, szerzej zob. także Rachwał, 2019).

Tabela 1. Kompetencje kluczowe w europejskich systemach edukacji

Kompetencje wg „starego” układu (Zalecenie, 2006)	Kompetencje wg „nowego” układu (Zalecenie, 2018)
1) porozumiewanie się w języku ojczystym 2) porozumiewanie się w językach obcych	1) kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji 2) kompetencje w zakresie wielojęzyczności
3) kompetencje matematyczne i podstawowe kompetencje naukowo-techniczne	3) kompetencje matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii
4) kompetencje informatyczne	4) kompetencje cyfrowe
5) umiejętność uczenia się	5) kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się
6) kompetencje społeczne i obywatelskie	6) kompetencje obywatelskie
7) inicjatywność i przedsiębiorczość	7) kompetencje w zakresie przedsiębiorczości
8) świadomość i ekspresja kulturalna	8) kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Zalecenie* (2006) i *Zalecenie* (2018)

Warto także podkreślić, że przedsiębiorczość to nie tylko zakładanie i prowadzenie własnego biznesu – to jeden z ważnych, ale nie jedyny jej przejaw. Przedsiębiorczość na potrzeby edukacji rozumiana jest dużo szerzej (zob. definicja Komisji Europejskiej: *Zalecenie Rady*, 2018; *Key Competences*, 2002; *Recommendation* 2006 oraz m.in. Rachwał, 2005, 2019; Wach, 2014), głównie jako zespół cech osobowości, które pozwalają na aktywne uczestnictwo w życiu społeczno-gospodarczym, przygotowują do dorosłego życia, a także do dalszej edukacji jako elementu kształtowania kariery zawodowej.

W świetle definicji europejskiej kompetencje w zakresie przedsiębiorczości to m.in. zdolność wykorzystywania szans i pomysłów oraz przekształcania ich w wartość dla innych osób, kreatywność, umiejętność krytycznego myślenia i rozwiązywania problemów, podejmowanie inicjatywy, wytrwałość oraz zdolność do wspólnego działania służącego planowaniu projektów mających wartość kulturalną, społeczną lub finansową i zarządzanie tymi projektami (*Zalecenie*, 2018). Taki punkt widzenia był przyjmowany na potrzeby polskiego systemu edukacji od początku (2002 r.) funkcjonowania przedmiotu podstawy przedsiębiorczości w szkole średniej. W ujęciu T. Rachwała (2004, 2005, 2018; zob. także Borowiec-Gabryś, Kilar, Rachwał, 2018) skrojonym na potrzeby szkolne, przedsiębiorczość jest pojmowana jako zespół cech osobowych, takich jak: aktywność, wytrwałość, zapał do pracy, inicjatywa, kreatywność, zdolność do koncentracji na sprawach najważniejszych, pewność siebie, optymizm i wiara we własne siły, samodyscyplina, uczciwość, skłonność do podejmowania wyważonego ryzyka oraz brania odpowiedzialności za siebie i innych, a także intuicja i umiejętności (np. w zakresie komunikacji interpersonalnej, w tym negocjacji i rozwiązywania konfliktów, kierowania sobą i innymi, podejmowania decyzji, oszacowywania potrzebnych nakładów danego przedsięwzięcia). Cechy te pozwalają nie tylko dobrze prowadzić przedsiębiorstwo, tj. być dobrym przedsiębiorcą (z czym pojęcie przedsiębiorczości bywa często utożsamiane), ale także na aktywnie uczestniczyć w życiu społeczno-gospodarczym (w tym także życiu rodzinnym), co daje dużo satysfakcji i zadowolenia, niezależnie od charakteru wykonywanej pracy i zajmowanego stanowiska. Człowiek przedsiębiorczy nie boi się zatem trudności, podejmowania nowych, nieznanych

zadań, nie załamuje się niepowodzeniami, jest chętny do zdobywania wiedzy i nowych umiejętności, potrafi cieszyć się z sukcesów, jest otwarty na otoczenie, ma zdolność do empatii, potrafi dobrze ułożyć sobie stosunki z innymi ludźmi (nie tylko w pracy, ale i w domu czy szkole), odznacza się asertywnością i postępuje zgodnie z wartościami etycznymi. Jednym zdaniem, być przedsiębiorczym to znaczy „wiedzieć jak żyć (we współczesnym świecie)”. Przedsiębiorczość w takim ujęciu ma wymiar osobisty, zatem możemy ją traktować jako indywidualną zaradność, rzutkość, operatywność, stanowiące pierwotny i bezwzględny warunek każdej innej działalności, zwieńczonej sukcesem (Bieniok, 2019). Przedsiębiorczość osobista jako zbiór pozytywnych cech charakteru człowieka będących fundamentem każdej działalności ludzkiej (nie tylko gospodarczej), jest więc rozumiana tak, jak w ujęciu H. Bienioka (2019), czyli jako zaradność życiowa. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że taka zaradność – przedsiębiorczość osobista – ma również ważny wymiar finansowy, co wskazuje na konieczność uwzględnienia szeroko rozumianej edukacji finansowej w szkole.

Poruszając problematykę przesłanek i fundamentów dyskusji o znaczeniu i celach edukacji w zakresie przedsiębiorczości, należy zauważyć, że przedsiębiorczość osób i organizacji, a także władz centralnych i samorządowych, odgrywa fundamentalną rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym krajów oraz układów regionalnych (województw), ponadlokalnych (powiatów, obszarów funkcjonalnych – np. metropolitalnych) i lokalnych (Zioło, Rachwał, 2012). Przedsiębiorczość ma również duże znaczenie w przeciwdziałaniu zjawisku bezrobocia, co ma odzwierciedlenie w wielu dokumentach strategicznych OECD, Unii Europejskiej, Polski oraz organów władz różnych jednostek samorządowych (np. strategiach rozwoju województw, gmin, miast), co było przedmiotem analizy m.in. M. Płaziak i T. Rachwała (2014). Z tego też powodu w Unii Europejskiej przeznaczane są duże środki na badania zjawiska przedsiębiorczości i edukacji w zakresie przedsiębiorczości w poszczególnych państwach. Praktycznie każdego roku ukazują się obszernie raporty różnych zespołów eksperckich, z których niestety wynika z reguły, że Polska nie znajduje się w gronie liderów rozwoju nauczania przedsiębiorczości (*Entrepreneurship Education*, 2012), choć należy zauważyć, iż w ostatnich latach dokonał się pod tym względem duży progres.

Ponadto trzeba podkreślić, że przedsiębiorczość rodzima (obywateli Polski) odgrywa fundamentalną rolę w przyspieszaniu rozwoju gospodarczego opartego na rodzimym kapitale, z którego zyski są przeznaczane na konsumpcję głównie w Polsce i reinwestowane przede wszystkim w kraju. Zwracają na to uwagę raporty stowarzyszeń przedsiębiorców i różnego typu fundacji (np. raporty Fundacji „Pomysł o przyszłości” czy Fundacji „Firmy Rodzinne”). Rozwój polskich firm wpływa z kolei na pobudzenie krajowej innowacyjności, tak ważnej w gospodarce opartej na wiedzy. Dlatego edukację w zakresie przedsiębiorczości można traktować jako element wychowania do patriotyzmu gospodarczego, rozumianego jako odpowiedzialność konsumentów i przedsiębiorców za rozwój i dobrobyt własnego kraju (co zostało zauważone w obecnie obowiązującej podstawie programowej). Dzięki przedsiębiorczości obywateli jest możliwe uruchomienie programów rozwoju gospodarczego kraju, opartych głównie na wykorzystaniu rodzimych zasobów, co jest szczególnie ważne w trudnych warunkach kryzysowych. Zmiany w zakresie edukacji powinny więc współgrać ze strategicznymi planami rozwoju gospodarczego i odpowiadać na współczesne wyzwania, przed którymi stoi polska i światowa gospodarka.

Zmiany organizacyjne i programowe w systemie edukacji w Polsce w latach 2002–2022

Rok 2022 jest szczególnie, gdyż obchodzimy jubileusz 20-lecia wprowadzenia przedmiotu podstawy przedsiębiorczości w szkołach średnich (do 2017 r. ponadgimnazjalnych, obecnie – ponadpodstawowych). Przedmiot ten został wprowadzony w roku szkolnym 2002/2003 w szkołach ponadgimnazjalnych jako obowiązkowy w kształceniu ogólnym w wyniku reformy systemu oświaty z 1999 r.

Próbując skrótkowo podsumować mijające dwie dekady, należy stwierdzić, że w zakresie edukacji przedsiębiorczości poczyniono w tym czasie wiele kroków milowych (choć nie zawsze zaplanowanych z góry). Oprócz wprowadzenia nowego przedmiotu włączono treści z zakresu przedsiębiorczości do nauczania w gimnazjum, głównie w ramach wiedzy o społeczeństwie. Było to szczególnie widoczne w podstawie programowej z 2008 r., zmodyfikowanej nieco w 2012 r. W wyniku ostatniej reformy zlikwidowano co prawda gimnazja, ale treści te pozostały w wiedzy o społeczeństwie w szkole podstawowej. Ponadto jako fakultatywny przedmiot w liceum (od roku szkolnego 2012/2013) wprowadzono ekonomię w praktyce. Przedmiot ten był jednak rzadko wybierany przez uczniów (z różnych powodów – także niechęć niektórych dyrektorów szkół do jego uruchamiania), zatem jego wprowadzenie okazało się nie do końca udanym „eksperymentem” (choć o dobrych założeniach programowych). Dlatego wycofano go z systemu szkolnego w wyniku reformy w 2018 r. Do istotnych kroków milowych należy zaliczyć także korzystne (jak wynika z badań opinii nauczycieli i uczniów) modyfikacje podstawy programowej w 2008, 2012 i 2018 r., wprowadzające w szerszym zakresie treści odnoszące się do przedsiębiorczości do szkoły podstawowej. Należy także podkreślić, że przez ostatnie 20 lat zrealizowano wiele projektów edukacyjnych wspierających nauczycieli i uczniów w kształtowaniu kompetencji przedsiębiorczych, w tym projekty finansowane przez instytucje sektora pozarządowego (np. Fundację „Warszawski Instytut Bankowości”, Fundacja GPW i in.). Trzeba jednak również przyznać, że postulaty wprowadzenia zakresu rozszerzonego i matury z przedsiębiorczości, choć zgłaszane od co najmniej 2005 r. (Bartoń 2005, Rachwał i in. 2008, Rachwał 2017), pozostawały do tej pory bez odpowiedzi.

Największe zmiany w ostatnich dwóch dekadach związane były jednak z wdrożeniem kompleksowej reformy systemu edukacji w Polsce od 1 września 2017 r., kiedy to nastąpiła likwidacja gimnazjum oraz wydłużono okres nauki w szkole podstawowej i szkołach ponadpodstawowych. W „nowej” szkole podstawowej okres nauki wynosi po reformie 8 lat (dotychczas 6), w liceum – 4 lata (dotychczas 3), w technikum – 5 lat (zamiast 4), szkole branżowej I stopnia – 3 lata (zamiast 2 w dotychczasowej szkole zawodowej), natomiast w szkole branżowej II stopnia – 2 lata. Jest to powrót do podobnego układu systemu szkolnego, który obowiązywał w Polsce do 1999 r. Celem reformy było przeprowadzenie także głębokich zmian programowych, w postaci wprowadzenia nowych ramowych planów nauczania, które definiują, ile godzin jest przeznaczane w danej klasie w określonym typie szkoły na nauczanie konkretnego przedmiotu, oraz nowej podstawy programowej. Warto przypomnieć, że podstawa programowa jest dokumentem wyznaczającym, jakie cele, treści kształcenia oraz wymagania szczegółowe powinny być realizowane z danego przedmiotu we wszystkich szkołach w Polsce jako obowiązkowe minimum. Na podstawie tego dokumentu powstają m.in. szkolne programy nauczania i podręczniki, które muszą być w pełni zgodne z jego zapisami.

Zmiany związane z reformą z 2017 r. nie ominęły także ważnej części systemu oświaty, jaką jest edukacja w zakresie przedsiębiorczości. Rozporządzeniami ówczesnego ministra edukacji narodowej z 2017 i 2018 r. przyjęto zatem nową podstawę programową dla wszystkich typów szkół, w tym nową podstawę programową dla przedmiotu podstawy przedsiębiorczości wraz z nowymi ramowymi planami nauczania (Kilar, Rachwał, 2019a, b, c; Rachwał i in., 2018, 2019). Nowa podstawa programowa (NPP) wprowadzona została do szkół branżowych I stopnia od roku szkolnego 2019/2020 (realizacja w 1 klasie w wymiarze 2 godz. tygodniowo), a w liceum ogólnokształcącym i technikum od roku szk. 2020/2021 (po 1 godz. tygodniowo w 2 i 3 klasie). Lata szkolne 2020/2021 i 2021/2022 są zatem pierwszymi, w których pierwszy rocznik uczniów liceum i technikum przeszedł pełen cykl kształcenia podstaw przedsiębiorczości, co wydaje się istotne z punktu widzenia oceny projektowanych obecnie (2022 r.) zmian nad rozszerzeniem przedmiotu, umożliwiających wprowadzenie go na maturze, i oceny zmiany jego nazwy na „biznes i zarządzanie” (BiZ).

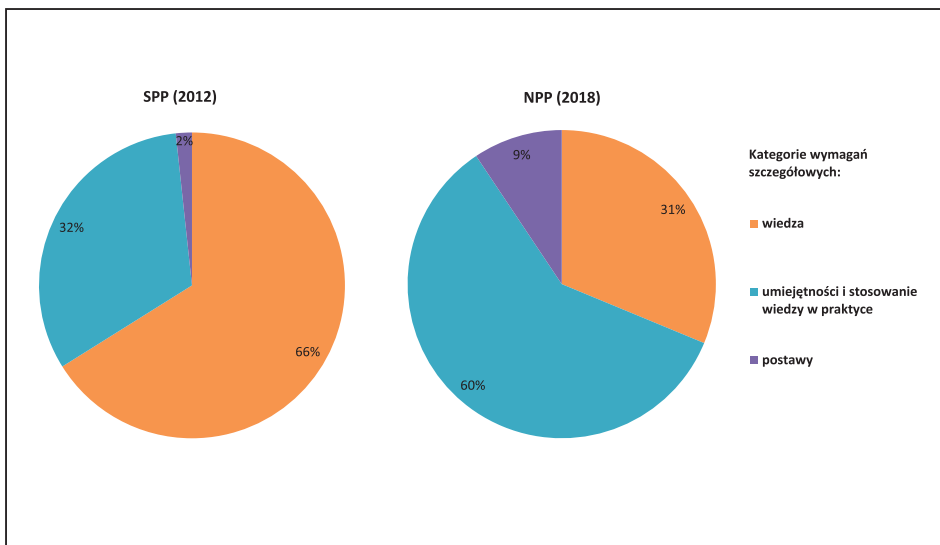
Choć w trakcie reformy z 2018 r. nie zmieniono głównych założeń dotyczących przedmiotu oraz liczby godzin (2 godz. tyg.) przeznaczonych na jego realizację w zakresie podstawowym (ZP), a modyfikacje poszczególnych działów (grup treści kształcenia) nie wskazują na głębokie zmiany, to analizując szczegółowe zapisy celów ogólnych oraz treści nauczania i tzw. wymagań szczegółowych, należy uznać, że przebudowa podstawy programowej w 2018 r. były znacząca (Kilar, Rachwał, 2019). Zmierzała ona w kierunku sformułowanego od lat „upraktycznienia” przedmiotu podstawy przedsiębiorczości. Na marginesie należy jednak z pełną mocą podkreślić, że w przypadku podstaw przedsiębiorczości nie ma i nie powinno się formułować rzekomego konfliktu między teorią a praktyką. Nie da się kształcić praktycznie bez wiedzy teoretycznej. Podstawowa wiedza ekonomiczna (w tym w ujęciu makroekonomicznym) i finansowa jest niezbędna do kształtowania umiejętności i postaw przedsiębiorczych. Jak można kształtować umiejętności prowadzenia biznesu czy zarządzania własnymi finansami bez podstawowej wiedzy o mechanizmach funkcjonowania gospodarki, zmianie wartości pieniądza w czasie czy o polityce pieniężnej (w tym kształtowania stóp procentowych)? Pytanie to wydaje się czysto retoryczne, niemniej trzeba zauważyć, że w dyskursie na temat celów kształcenia często pojawiają się opinie wskazujące na „wyższość” kształcenia praktycznego nad kształceniem teoretycznym, co wprowadza niepotrzebne spory, które oddalają nas od rzetelnej dyskusji. Bo przecież na kompetencje przedsiębiorcze (tak jak na każde kompetencje!), składają się trzy komponenty: wiedza, umiejętności, w tym umiejętność wykorzystania tej wiedzy w praktyce, i postawy (zob. np. Bień, 2022; Rachwał 2019 i prace wielu autorów przywoływane w tych artykułach). Ważne są zatem proporcje między tymi trzema składnikami i należy się zgodzić, że w przypadku przedsiębiorczości w szkole nie jest dobrze, jeśli komponent wiedzy zbyt mocno dominuje nad pozostałymi komponentami. Dlatego też w NPP zwiększono znacząco liczbę wymagań odnoszących się do umiejętności i postaw w stosunku do „starej” podstawy programowej z 2012 r. (SPP) – rycina 1. Widać, że nastąpiło istotne zwiększenie wymagań w zakresie umiejętności z ok. 1/3 do 2/3 (szersza analiza w pracy W. Kilar i T. Rachwała, 2019).

W wyniku reformy z 2018 r. zwiększono także udział wymagań odnoszących się do kompetencji biznesowych oraz osobistych, związanych z myśleniem przedsiębiorczym, a zmniejszono te, które odnoszą się do wiedzy ekonomicznej (rycina 2). Należy przy tym zauważyć, że pewne zmniejszenie liczby wymagań dotyczących kategorii społecznych wynika z faktu, że na etapie tworzenia podstawy programowej uzgodniono, iż znaczna część tych kompetencji będzie kształtowana na lekcjach wiedzy o społeczeństwie².

² Niestety w wyniku kolejnej reformy przedmiotu wiedza o społeczeństwie z 2021 r. (obowiązującej

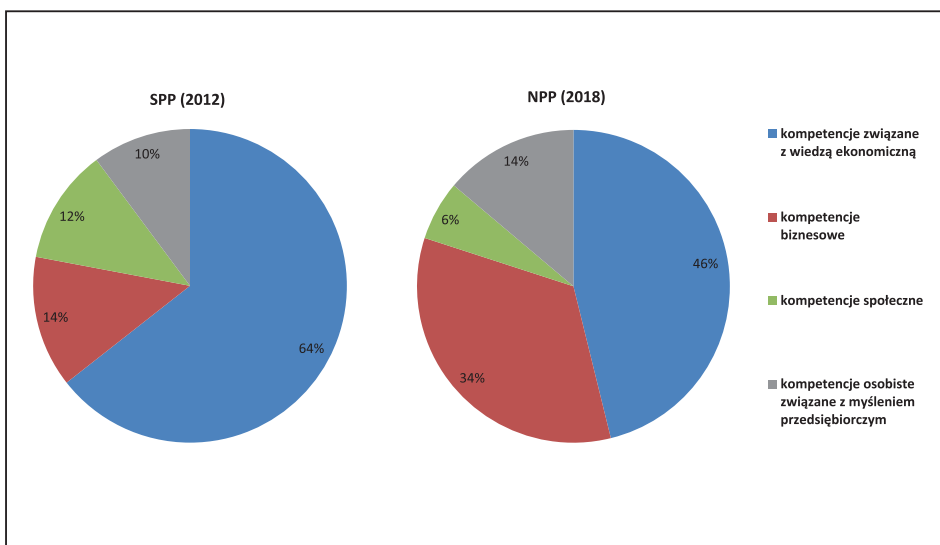

Rycina 1. Porównanie podstaw programowych z 2012 i 2018 r. dla przedmiotu podstawy przedsiębiorczości w zakresie kategorii wymagań szczegółowych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Kilar, Rachwał, 2019

Rycina 2. Porównanie zapisów wymagań w podstawach programowych z 2012 i 2018 r. dla przedmiotu podstawy przedsiębiorczości wg kategorii kompetencji*

* Kategorie wyróżnione na podstawie wcześniejszych badań w projekcie europejskim FiFoBi: Berger et al. (2012); Rachwał, Kurek, Boguś (2016).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Kilar, Rachwał (2019)

Na koniec skrótowej z konieczności analizy zmian należy zwrócić uwagę na fakt, że w minionych 20 latach przygotowano tysiące nauczycieli do nauczania przedsiębiorczości, w ostatnim czasie głównie na studiach podyplomowych kwalifikacyjnych z przedsiębiorczości oraz dwuprzedmiotowych studiach nauczycielskich (np. geografia z przedsiębiorczością). W świetle prowadzonych badań warto też podkreślić, że sformułowane czasem obiegowe opinie o słabym przygotowaniu tych nauczycieli są krzywdzące (zob. Tracz, Rachwał, 2007). Sami nauczyciele zwracają uwagę na często lekceważący stosunek uczniów do nauczanego przez nich przedmiotu, wynikający z jego niskiej rangi jako przedmiotu niezdanego na maturze i o małej liczbie godzin. Pomimo więc pewnych zastrzeżeń do pracy niektórych nauczycieli przedsiębiorczości (zapewne przynajmniej częściowo słusznych) należy uznać tę grupę za znaczący kapitał ludzki, niezmiernie ważny w implementacji zmian, zwłaszcza w sytuacji, gdy planuje się rozszerzenie edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Nie trzeba bowiem przypominać, że to nie tyle od samych założeń programowych (podstawa i programy nauczania), ile właśnie od nauczycieli zależą w dużej mierze jakość edukacji w zakresie przedsiębiorczości i sukces wdrażania nowych treści kształcenia oraz przygotowania do ważnych egzaminów zewnętrznych, zwłaszcza zaś do matury.

Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych na niższych poziomach edukacji

Rozpatrując kwestię reformy kształcenia na poziomie szkoły średniej, nie można pominąć kwestii kształtowania kompetencji przedsiębiorczych na niższych poziomach edukacji. Powszechnie przyjmuje się, że kompetencje przedsiębiorcze należy rozwijać od najmłodszych lat, zarówno w rodzinie, jak i w toku wychowania przedszkolnego i edukacji szkolnej już w szkole podstawowej. Jest to niezmiernie ważne nie tylko z punktu widzenia przygotowania uczniów do dorosłego życia i aktywności zawodowej, ale także z punktu widzenia dalszej edukacji. Wynika to z faktu, że dziecko o ukształtowanej postawie przedsiębiorczej jest chętne i zdolne do uczenia się, rozumie sens inwestowania w siebie i samorozwoju, bo jest to istotny element przedsiębiorczości jako cechy osobowościowej. Dlatego kształtowanie postaw przedsiębiorczych dzieci sprzyja osiąganiu lepszych efektów edukacyjnych w ramach innych, niezwiązanych bezpośrednio z wiedzą ekonomiczną, przedmiotów szkolnych. Wydaje się więc celowe włączenie celów i treści z zakresu przedsiębiorczości w podstawy programowe i programy nauczania praktycznie wszystkich przedmiotów szkolnych, także w szkole podstawowej.

W toku prac nad reformą systemową oświaty i nową podstawą programową w latach 2016–2018 nie było możliwe włączenie do planów nauczania w szkole podstawowej osobnego przedmiotu, choć takie postulaty się pojawiały. Niemniej w ramach prac udało się w wielu przedmiotach szkolnych, począwszy od edukacji wczesnoszkolnej (w tym edukacji polonistycznej, społecznej, matematycznej i technicznej), włączyć treści kształcenia z zakresu przedsiębiorczości lub takie, które sprzyjają kształtowaniu kompetencji przedsiębiorczych. Zapisy takie pojawiają się także w starszych klasach, głównie w ramach wiedzy o społeczeństwie i geografii, a także języka polskiego, historii, matematyki, techniki, a nawet wychowania do życia w rodzinie czy etyki, co szerzej zostało omówione w pracach W. Kilar i T. Rachwała (2019b) oraz T. Rachwała i in. (2018).

---

od 1 września 2022) część zapisów dotyczących kompetencji społecznych została w zakresie podstawowym wykreślona, bez zwrócenia uwagi na założone wcześniej korelacje międzyprzedmiotowe z podstawami przedsiębiorczości.

Zapowiedź kolejnych zmian w 2022 r. – w kierunku biznesu i zarządzania

Nie czekając na efekty wdrażania nowej podstawy programowej, już w roku szkolnym 2021/2022 (czyli kiedy dopiero pierwszy rocznik licealistów i uczniów techników realizował cykl kształcenia wg podstawy programowej z 2018 r.) rozpoczęto badania i konsultacje w zakresie odgórnej inicjatywy Ministerstwa Edukacji Narodowej i Nauki oraz Centrum GovTech dotyczącej wprowadzenia w szkole średniej od 1 września 2023 r. nowego przedmiotu biznes i zarządzanie, który miałby być realizowany zarówno w zakresie podstawowym, jak i rozszerzonym, umożliwiającym zdawanie go na maturze. Wnioski z procesu konsultacji z udziałem m.in. ponad 2100 nauczycieli i blisko 1200 uczniów oraz przedstawicieli różnych organizacji zostały zaprezentowane w postaci raportu (*Biznes i zarządzanie*, 2022). Oprócz diagnozy stanu kadry (m.in. wykazano, że większość nauczycieli naucza więcej niż jednego przedmiotu, a 72% z nich nie prowadziło nigdy działalności gospodarczej) zapytano także uczniów o to, czego chcieliby się uczyć na lekcjach w ramach tego przedmiotu i z użyciem jakich metod. Większość z uczniów uznała, że najważniejszymi obszarami kształcenia są „prowadzenie własnej firmy i e-biznes” oraz „finanse osobiste”. Dużym zainteresowanie cieszyła się także problematyka inwestowania i rozwój tzw. kompetencji miękkich, a najmniej zainteresowania uczniowie okazali kwestiom makroekonomicznym³. 43% uczniów zadeklarowało, że chętnie realizowałoby w ramach matury projekt społeczno-biznesowy (pozostali uczniowie albo byli przeciw – 30%, albo nie mieli zdania – 27%). Wśród metod dydaktycznych⁴ najczęściej wskazały otrzymały wizytacje w szkołach, praca w grupach, omawianie bieżących kasusów⁵ czy ćwiczenia negocjacyjne (*Biznes i zarządzanie*, 2022).

W raporcie zwraca się uwagę m.in. także na następujące problemy kształcenia w zakresie przedsiębiorczości: „brak nauczania kompetencji projektowych”, „niski status przedmiotu” (brak możliwości zdawania matury identyfikuje się jako jedną z przyczyn niskiej renomy przedmiotu), „zbyt szeroka i ogólna podstawa programowa”, „nieadekwatne przygotowanie nauczycieli” (w tym stosowanie przez nich „transmisyjnych” metod dydaktycznych), „niedopasowanie materiałów edukacyjnych”, a także niewystarczająca liczba godzin i mała otwartość szkół na współpracę z „praktykami przedsiębiorczości” (*Biznes i zarządzanie*, 2022).

Jako rozwiązanie proponuje się wprowadzenie w miejsce podstaw przedsiębiorczości przedmiotu biznes i zarządzanie w zakresie podstawowym (2 godz. w cyklu), obowiązującego wszystkich uczniów szkół ponadpodstawowych, oraz w zakresie rozszerzonym

³ Na marginesie należy zauważyć, że nie można opierać nowych programów kształcenia, a tym bardziej – podstawy programowej głównie na opiniach uczniów o ich zainteresowaniach. Ponadto należy podkreślić, że zrozumienie funkcjonowania gospodarki w ujęciu makroekonomicznym jest niezbędne do kształtowania umiejętności biznesowych i zarządczych.

⁴ W pytaniu dotyczącym metod nie do końca poprawnie zawarto oprócz metod dydaktycznych także formy pracy i niektóre techniki oraz środki dydaktyczne (np. filmy).

⁵ W naukach ekonomicznych, w przeciwieństwie do nauk prawnych, stosuje się określenie „studium przypadku” (case study), nie jest pewne więc, jak uczniowie rozumieli to słowo, ponieważ trudno, aby studia przypadku na tym przedmiocie ograniczały się do problemów prawnych, tj. przypadków będących przedmiotem rozstrzygnięcia, np. sądu czy postępowania administracyjnego. Na marginesie należy zauważyć, że na tym poziomie edukacji case study powinno być dobrze dobranym, pod względem dydaktycznym, tj. możliwym do rozwiązania przez uczniów, o dużych walorach kształcących, studium przykładowym, które ilustruje jakiś istotny i powtarzalny problem, np. z zakresu zarządzania.

(8 godz., łącznie 10 godz. w cyklu) dla chętnych oraz umożliwienie zdawania tego przedmiotu na maturze w nowej, unikatowej formule. Należy podkreślić, że jest to generalnie rozwiązanie dobre, od lat takie postulaty były formułowane i przekazywane do ministrów edukacji, niemniej jednak wydaje się, że lepiej byłoby przyjąć 3 lub 4 godz. dla zakresu podstawowego, a 7 lub 6 godz. dodatkowych dla zakresu rozszerzonego. Choć z faktu zmiany nazwy przedmiotu (o czym szerzej w dalszej części artykułu) można wnioskować, że ma to być zmiana całkowita, to jednak z wypowiedzi przedstawicieli instytucji inicjujących⁶ można wywnioskować, że traktowane to jest jako dalszy, pogłębiający i poszerzający zmiany, etap reformy rozpoczętej w 2018 r. Potwierdzeniem tego jest przedstawiony pod koniec października projekt podstawy programowej (*Projekt, 2022*) oraz zapowiedź, że dotychczasowi nauczyciele podstaw przedsiębiorczości będą mogli uczyć nowego przedmiotu ze względu na dużą zbieżność treści kształcenia.

Raport przynosi także wskazówki dotyczące zmian w podstawie programowej. Pojawiają się w nim m.in. następujące postulaty: „podstawa [ma być – przyp. T.R.] zbudowana na kompetencjach”, a „kompetencje powinny się składać na spójne i jasno określone postawy – zdefiniowane jako postawy przedsiębiorcze”. Kształcenie powinno się „koncentrować na produktach” (tj. efektach pracy ucznia, np. portfolio, raporty projektowe, prezentacje dla partnerów). W zakresie treści kształcenia proponuje się, aby nastąpiła „redukcja treści makroekonomicznych na poziomie podstawowym”. Podstawa, zdaniem autorów raportu, powinna być „oparta o zagadnienia z zakresu finansów osobistych oraz prace projektowe, nakierowując uczniów na rozwój kompetencji 4K – kooperację, komunikację, kreatywność i krytyczne myślenie”, a „rozbudowane treści makroekonomiczne powinny pojawić się na poziomie rozszerzonym”. Do ważnych rekomendacji zaliczono wykonywanie semestralnego lub rocznego projektu zespołowego, gdyż „niezbędne jest zbudowanie programu nauczania wokół pracy zespołowej nad realnym przedsięwzięciem”. Zatem konieczne jest przygotowanie uczniów do realizacji projektu (w zakresie zarządzania projektami) i pracy zespołowej (w tym komunikacji interpersonalnej). Do istotnych postulatów należy zaliczyć zwiększenie udziału „praktyków” (głównie przedsiębiorców) w nauczaniu nowego przedmiotu. Ważną rekomendacją jest także wykorzystanie studiów przypadków biznesowych, „skoncentrowanych wokół polskich przedsiębiorców”, gdyż to, zdaniem autorów, „pozwoli na zwiększenie zaangażowania uczniów”. Wśród inspiracji wskazuje się na maturę międzynarodową (IB) w zakresie „business management”, gdzie właśnie realizowane są projekty, a nauczanie i sama matura są oparte w dużej mierze na case study. Matura z nowego przedmiotu, wg autorów raportu, ma być dobrowolna (przedmiot dodatkowy do wyboru przez uczniów) i składać się z części teoretycznej (czyli tradycyjnego arkusza maturalnego sprawdzającego głównie wiedzę i częściowo umiejętności np. rozwiązywania biznesowych studiów przypadków) i części praktycznej (projektowej, którym ma być projekt przedsięwzięcia biznesowego lub społecznego). Postuluje się, aby część praktyczna była realizowana zespołowo w celu kształtowania umiejętności współpracy. Autorzy zwracają uwagę na pewne wątpliwości i wyzwania związane z wprowadzeniem takiej formuły, którymi może być tzw. jazda na gapę (czyli sytuacja, w której któryś z uczniów nie pracuje lub ma mały wkład pracy w projekt, a zbiera owoce zaangażowania innych członków zespołu), problemy z ocenianiem (ocenianie wewnętrzne w szkole czy

---

⁶ Na przykład podczas 2. Dnia Edukacji Finansowej na Gieldzie Papierów Wartościowych w Warszawie 15 listopada 2022 r.

zewewnętrzne?) projektu itp., jednocześnie jednak starają się rozwiązać pewne wątpliwości przez przybliżenia doświadczeń innych krajów oraz formuł egzaminów maturalnych z innych przedmiotów maturalnych (np. egzamin ustny z języka polskiego/języka obcego, możliwa „obrona” projektu na maturze w formule ustnej). Wskazują także na potrzebę szkoleń i studiów dla nauczycieli, opracowania dla nich scenariuszy lekcji oraz „utworzenie platformy edukacyjnej dedykowanej BiZ-owi”. Formalne ogłoszenie nowej podstawy programowej planuje się na koniec 2022 r., tak aby obowiązywała w szkołach od września 2023 r., tym samym pierwszy rok matury byłby w 2027 r. Według stanu na początek listopada 2022 r. opracowano podstawę programową dla zakresu podstawowego i zakresu rozszerzonego oraz rozpoczęto konsultacje publiczne tego projektu. Analiza projektu podstawy, który w wyniku konsultacji może ulec zmianie, nie jest przedmiotem niniejszego artykułu, niemniej warto zwrócić uwagę na proponowane działy kształcenia w porównaniu z działami z poprzednich i aktualnej podstawy programowej (tabela 2).

Jak wynika z przedstawionych danych, występuje duża zbieżność między działami (uwidoczniona w tabeli kolorami), zwłaszcza między zapisami w podstawie z 2018 r. i obecnego projektu. Zupełnie nowy w projekcie zmian jest jedynie dział dotyczący zarządzania projektami. Oczywiście nie oznacza to braku zmian w obrębie podobnie nazwanych działów. Analiza zapisów wskazuje jednak, że wiele treści z zakresu podstawowego podstaw przedsiębiorczości zostało utrzymanych w podstawie programowej biznesu i zarządzania na poziomie podstawowym lub przeniesionych do zakresu rozszerzonego. Oznacza to, że planuje się utrzymać szerokie ujęcie tego przedmiotu jako kształtującego kompetencje przedsiębiorcze zgodnie z przedstawioną wcześniej definicją, a nie tylko do prowadzenia własnego biznesu i pełnienia funkcji menedżerskich, jak wskazywałaby nowa nazwa przedmiotu.

Niezmiernie ważna przy wdrażaniu nowego przedmiotu jest kwestia godzin przeznaczonych na niego w szkole, co warunkuje realizację zapisów podstawy programowej. Planowana jest zatem także zmiana rozporządzenia MEiN w sprawie ramowych planów nauczania wg następującej propozycji:

- dla zakresu podstawowego: 2 godz. (tyg.) w cyklu kształcenia w 1 klasie lub 2 klasie, albo po 1 godz. w 1 i 2 klasie (wg decyzji dyrektora szkoły),
- dla zakresu rozszerzonego: dodatkowo 8 godz. w cyklu kształcenia wg decyzji dyrektora szkoły, łącznie 10 godz. dla uczniów realizujących przedmiot w tym zakresie.

Z deklaracji inicjatorów wynika, że opracowywane są także szczegółowe założenia dotyczące nowej formuły egzaminu maturalnego z tego przedmiotu, co jest szczególnie ważne w związku z oceną projektu maturalnego (realizowanego obok „standardowego” arkusza maturalnego). Zapowiedziano także tworzenie rad eksperckich: Rady Przedsiębiorców i Rady Uczelni jako organów doradczych przy wdrażaniu reformy oraz przeprowadzenie szkoleń i wprowadzenie studiów doskonalących dla nauczycieli podstaw przedsiębiorczości (przy zachowaniu uprawnień do nauczania nowego przedmiotu), a także przygotowanie nowych nauczycieli na studiach kwalifikacyjnych.

Ogólna ocena projektowanych zmian

Pomimo braku głębokiej diagnozy realizacji dotychczasowej podstawy programowej z 2018 r. (wdrożonej, jak wspomniano wyżej, stosunkowo niedawno – od 2020/2021 w liceum i technikum), która – zanim wprowadzi się kolejne zmiany – powinna być w mojej opinii

Tabela 2. Zmiany grup treści kształcenia w zakresie przedsiębiorczości/BiZ w świetle podstaw programowych

Podstawa 2002 tylko ZP*	Podstawa 2008 (zmodyf. 2012) tylko ZP	Podstawa 2018 tylko ZP	Podstawa 2022 BiZ (projekt) ZP lub ZR
Nie dzielono na działy, treści dotyczące m.in.: postawy przedsiębiorczej, pracy zespołowej, motywów aktywności zawodowej, funkcjonowania gospodarki rynkowej, przedsiębiorstwa, rynku pracy, pieniądza i bankowości, ubezpieczeń, inwestowania, współpracy międzynarodowej	1. Człowiek przedsiębiorczy	1. Gospodarka rynkowa (w tym rola przedsiębiorczości/ człowieka przedsiębiorczego oraz ochrona konsumentów)	1. Osoba przedsiębiorcza we współczesnym świecie (ZP)
	2. Rynek – cechy i funkcje		2. Zarządzanie projektami (ZP i ZR)
	3. Instytucje rynkowe**		3. Gospodarka rynkowa (ZP i ZR)
	4. Państwo, gospodarka**	2. Rynek finansowy	4. Finanse osobiste (ZP) / Finanse osobiste i rynek finansowy (ZR)
	5. Przedsiębiorstwo	3. Rynek pracy	5. Osoba przedsiębiorcza na rynku pracy (ZP) / Rynek pracy i zatrudnienie (ZR)
	6. Rynek pracy	4. Przedsiębiorstwo	6. Przedsiębiorstwo (ZP i ZR)

* ZP – zakres podstawowy, ZR – zakres rozszerzony

** Problematyka rynku finansowego była realizowana częściowo w tych działach, choć nie jest to widoczne w ich nazwach.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie rozporządzeń MEN w sprawie podstaw programowych i projektu rozporządzenia MEiN (*Projekt*, 2022)

przeprowadzona, ogólny kierunek reformy należy ocenić pozytywnie z dwóch głównych powodów, tj. wprowadzenia możliwości rozszerzenia przedmiotu o charakterze ekonomicznym i umożliwienia chętnym uczniom zdawania go na maturze, co było postulatem od lat formułowanym przez specjalistów od edukacji ekonomicznej, praktyków życia gospodarczego i nauczycieli (zob. Bartoń, 2005; Rachwał i in., 2008; Rachwał, 2009, 2017). Jest to więc odważny krok w, jak się wydaje, dobrym kierunku, który powinien podnieść prestiż przedmiotu i umożliwić wykorzystanie wyniku maturalnego z niego w rekrutacji na studia, nie tylko ekonomiczne. Oczywiście ciągle pozostają wśród wielu nauczycieli obawy, czy wprowadzenie matury nie spowoduje utraty „ducha” przedmiotu i jego atrakcyjności dla uczniów, gdyż obecnie jest on nastawiony głównie na kształtowanie kompetencji, a nie na zdobywanie ocen i dobre wyniki na maturze. Niemniej w wyniku obserwacji wieloletniej dyskusji toczącej na ten temat należy stwierdzić, że argumenty za wprowadzeniem go do kanonu przedmiotów maturalnych przeważają i jest nadzieja, że spowoduje to zwiększenie zaangażowania uczniów. Do plusów projektu zaliczyłbym ponadto:

- większy nacisk na kształtowanie tzw. kompetencji przyszłości (co nie jest zadaniem tylko jednego przedmiotu, ale całej szkoły, niemniej tego typu przedmiot odgrywa w nim dużą rolę),
- próbę jeszcze większego zbliżenia do praktyki życia gospodarczego, przy zachowaniu wymagań w zakresie podstawowej wiedzy ekonomicznej,

- szansę na zwiększenie wykorzystania nowych metod kształcenia oraz nowoczesnych cyfrowych środków dydaktycznych, w tym gier.

Z projektem związane są jednak także pewne wątpliwości oraz trudności i bariery w ich wprowadzaniu, stawiające wiele wyzwań, na które trzeba zwrócić uwagę. Jednym z nich jest kwestia samej nazwy nowego przedmiotu.

Biznes i zarządzanie – nie najważniejsza kwestia nazwy?

Projekt zmian w edukacji w zakresie przedsiębiorczości został przedstawiony pod nazwą przedmiotu „biznes i zarządzanie”, co ma zapewne podkreślić nowe podejście do kształcenia i zerwanie z dotychczasowymi podstawami przedsiębiorczości. W praktyce jednak zapisy projektu podstawy nie przynoszą, gdyż – jak się wydaje – nie mogą przynieść, aż tak rewolucyjnych zmian. W końcu ciągle jesteśmy w obrębie dyskusji o kształcie edukacji ekonomicznej i kształtowaniu kompetencji przedsiębiorczych. W mojej opinii, formułowanej zanim jeszcze znany był kształt projektu podstawy programowej⁷, lepszym rozwiązaniem byłoby utrzymanie nazwy podstawy przedsiębiorczości, przynajmniej w zakresie podstawowym, lub przyjęcie alternatywnej nazwy: przedsiębiorczość (dla obu zakresów kształcenia). Jeśli z jakichś, znanych decydom powodów, konieczne jest zachowanie członu „biznes” w nazwie, to w zakresie podstawowym przedmiot mógłby nazywać się „przedsiębiorczość”, a w zakresie rozszerzonym – „biznes i ekonomia” lub (co wydaje się lepszą propozycją) „ekonomia i biznes”. Za przyjęciem nazwy „przedsiębiorczość” w miejsce proponowanej „biznes i zarządzanie” przemawiają następujące argumenty:

1. Połączenie słowa „biznes” ze słowem „zarządzanie” nie jest najlepsze z punktu widzenia nauk ekonomicznych i nauk o zarządzaniu, gdyż, jak powszechnie wiadomo, nie ma biznesu bez zarządzania, a spójnik „i” w tym wypadku ma znaczenie; w naukach ekonomicznych używa się raczej sformułowania „zarządzanie biznesem”, ale to by jeszcze bardziej zawężyło nazwę przedmiotu.
2. Nazwa „biznes i zarządzanie” niepotrzebnie zawęży w powszechnym odbiorze zakres treściowy przedmiotu. Treści kształcenia – wymagania szczegółowe, zwłaszcza na poziomie podstawowym, nie mogą się ograniczać tylko do problematyki biznesu i zarządzania, co jest zgodne nawet z wnioskami z raportu (*Biznes i zarządzanie*, 2022) wskazującego na potrzebę kształcenia w zakresie finansów osobistych już na poziomie podstawowym, a na poziomie rozszerzonym – treści makroekonomicznych. Ponadto trudno sobie wyobrazić, aby zakresem treściowym przedmiotu nie objąć także problematyki zatrudnienia i rynku pracy, bo przecież większość uczniów – absolwentów szkół nie tyle będzie prowadzić własne biznesy, ile będzie pracować na etacie u innych pracodawców.
3. Pojęcie przedsiębiorczości bardziej odpowiada oczekiwanemu zakresowi treściowemu przedmiotu (co uwidocznilo się w projekcie nowej podstawy programowej). Przedsiębiorczość jako kompetencja, jak wspomniano wyżej, to m.in. zdolność wykorzystywania szans i pomysłów oraz przekształcania ich w wartość dla innych osób. Lektura szczegółowa deskrypcji przedsiębiorczości w tym ujęciu (Rachwał, 2019) wskazuje, że niezbędna wiedza, umiejętności i postawy powiązane z tą kompetencją są w pełni zgodne z założeniami nowego przedmiotu, a planowane nowe treści, np. z zakresu

⁷ Opinię tę przekazano w ramach oficjalnych prekonsultacji.

- zarządzania projektami, komunikacji interpersonalnej, kreatywnego myślenia, czy realizacja projektów biznesowych i społecznych idealnie wpisują się w tę koncepcję.
4. Jak wspomniałem w pierwszej części artykułu, przedsiębiorczość uznano za kompetencję kluczową w europejskim systemie edukacji, czyli jest ona jedną z ośmiu najważniejszych kompetencji, które powinny być kształtowane w toku edukacji formalnej i pozaformalnej, co w praktyce oznacza, że są na nią przeznaczane duże środki z funduszy UE. Umożliwia to zdobycie tych środków przez różne organizacje oraz szkoły w Polsce, gdyż oferta konkursów na projekty ukierunkowane na rozwijanie kompetencji przedsiębiorczych jest szeroka. Ponadto w szkole powinny być rozwijane właśnie kompetencje kluczowe w pełnym rozumieniu, a nie ich część czy wybrane aspekty.
  5. Pojęcie przedsiębiorczości jest lepiej postrzegane w społeczeństwie niż termin „biznes”, gdyż kojarzone jest powszechnie z kompetencją ważną dla każdego człowieka, a nie tylko dla osoby prowadzącej własną działalność gospodarczą.
  6. Użycie terminu „przedsiębiorczość” lub „ekonomia” w nazwie zwiększa przychyłność decydentów w szkolnictwie wyższym na szersze ujmowanie go w kryteriach rekrutacji na studia ekonomiczne i pokrewne, a nie tylko biznesowe i z zakresu zarządzania.

Oczywiście można przyjąć, że kwestia nazwy przedmiotu nie jest najistotniejsza, bo o wiele ważniejsza jest jego zawartość, a więc cele i treści kształcenia. Niemniej jednak, moim zdaniem, planując tak duże zmiany na wiele lat (z konsekwencją wpisywania nazwy na świadectwa szkolne i świadectwo maturalne), warto poświęcić jej uwagę.

Wątpliwości i rekomendacje związane z wdrażaniem projektu zmian

Oprócz omówionej kwestii nazwy przedmiotu należy zwrócić uwagę na pewne wątpliwości dotyczące planowanych zmian oraz na wpływające z nich rekomendacje, tak aby wdrożenie projektu przebiegło pomyślnie:

1. Należy utrzymać wieloobszarowy (interdyscyplinarny) charakter przedmiotu, który pełni także funkcję przedmiotu edukacji ekonomicznej i finansowej w kształceniu ogólnym, w przypadku braku możliwości wprowadzenia innych przedmiotów ekonomicznych do systemu szkolnego. Nowa podstawa programowa z przedsiębiorczości powinna koncentrować się na wiedzy i umiejętnościach związanych z funkcjonowaniem przedsiębiorstwa i rynku pracy, dla których bazę powinna stanowić podstawowa wiedza ekonomiczna z zakresu funkcjonowania gospodarki rynkowej oraz wiedza finansowa, uzupełniona umiejętnościami związanymi z zachowaniem się uczniów jako przyszłych klientów usług finansowych. W moim przekonaniu w tak szerokim rozumieniu, zgodnym z definicją przedsiębiorczości jako kompetencji kluczowej, powinna być realizowana edukacja ekonomiczna w polskiej szkole. Z tego też powodu treści kształcenia, zwłaszcza na poziomie podstawowym, nie powinny się zawężać do biznesu i zarządzania, nawet jeśli będą obejmować ważne zagadnienia z zakresu zarządzania projektami. Tak więc elementy wiedzy ekonomicznej (o funkcjonowaniu gospodarki), finansowej (szczególnie w zakresie finansów osobistych – bankowości, ubezpieczeń, podatków) oraz przygotowania do pracy zawodowej (dział „praca”), jako niemające innego miejsca w polskiej szkole, w tym nowym przedmiocie powinny pozostać i to w zakresie podstawowym, dla wszystkich uczniów. Zatem, moim zdaniem, szersze przygotowanie do prowadzenia biznesu, w tym zarządzania, powinno odbywać się głównie na poziomie rozszerzonym.

2. W ramach zakresu rozszerzonego należałoby mocniej rozwinąć treści nie tylko z zakresu projektowania własnego biznesu i zarządzania (w tym marketingu i zarządzania projektami), ale także z edukacji finansowej. W dobie kryzysów różnego typu szczególnie nacisk powinien być położony na kształtowanie inteligencji finansowej uczniów, a więc treści powinny wykraczać poza finanse przedsiębiorstw, przy czym treści obecne w dotychczas obowiązującej podstawie programowej powinny w zdecydowanej większości pozostać w zakresie podstawowym, ponieważ są zbyt istotne, aby z nich zrezygnować. Jest to zgodne z powstającą *Strategią edukacji finansowej w Polsce* oraz z generalnymi wnioskami przedstawionymi w raporcie (*Biznes i zarządzanie*, 2019), w świetle których należy rozszerzyć problematykę finansów osobistych.
3. Treści z zakresu zarządzania powinny mocno akcentować koncepcję przywództwa (ang. leadership) i przygotowywać uczniów do skutecznego przewodzenia innym (w tym m.in. do proaktywności, synergicznej pracy zespołowej, stosowania strategii „wygrana-wygrana”, dobrego zarządzania czasem i planowania działań z wizją końca), a także zwracać szczególną uwagę na problematykę etyki biznesu i społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw, tak ważną we współczesnym świecie.
4. Realizacja przedmiotu w zakresie rozszerzonym powinna się kończyć projektem własnego biznesu, w postaci biznesplanu lub modelu biznesowego (na podstawie business model canvas), gotowym do wdrożenia (realizacji przez uczniów). Projekt ten powinien być konsultowany z przedstawicielami świata biznesu – przedsiębiorcami i menedżerami, dlatego w trakcie procesu kształcenia ważny jest kontakt uczniów z tymi osobami. Stąd wydaje się konieczne wpisanie obowiązkowych wizyt uczniów w przedsiębiorstwach (jako lekcji w terenie) lub zapraszania przedsiębiorców na lekcje w szkole, a także uwzględnianie konieczności realizacji części zadań projektowych (np. związanych z badaniem otoczenia, potencjalnych klientów, analizą konkurencji) poza szkołą.
5. Należy utrzymać trend zmian w edukacji w zakresie przedsiębiorczości (Kilar, Rachwał, 2019) dotyczących położenia większego nacisku na umiejętności praktyczne i kształtowanie postaw uczniów. Nie można jednak zapominać, że jeśli przedmiot ma być przedmiotem maturalnym, to wymagana powinna być na nim także wiedza z zakresu ekonomii, finansów i zarządzania. W przeciwnym razie pojawią się trudności związane z przygotowaniem arkuszy maturalnych, a wynik matury z tego przedmiotu może nie być brany pod uwagę przez uczelnie podczas rekrutacji na prestiżowe kierunki studiów. Stąd niecelowe wydaje się przeciwstawianie umiejętnościom praktycznym wiedzy teoretycznej, na co zwrócono uwagę w pierwszej części artykułu. Aby dobrze kształtować umiejętności, należy wyposażyć uczniów w niezbędną wiedzę, dlatego te dwa obszary kompetencji powinny się uzupełniać, aby wraz z postawami (określanymi też jako kompetencje społeczne) tworzyć spójną całość, przygotowując młodego człowieka do życia zawodowego, w tym prowadzenia własnego biznesu i pełnienia ról kierowniczych.
6. Kluczową sprawą w procesie kształcenia jest stosowanie odpowiednich form, metod i środków dydaktycznych dostosowanych do zakładanych celów nauczania, rozwoju psychofizycznego i możliwości percepcyjnych ucznia. Szczególnie ważne jest tutaj stosowanie metod sprzyjających kształtowaniu umiejętności obserwowania zjawisk i procesów zachodzących w gospodarce, wykorzystanie nowych metod i technologii informacyjno-komunikacyjnych do pozyskiwania, gromadzenia, analizy i prezentacji

danych oraz informacji o procesach społeczno-gospodarczych i funkcjonowaniu przedsiębiorstw (np. do niezbędnej w projektowaniu biznesu i zarządzaniu analizy otoczenia czy analiz rynku), a także możliwość prowadzenia w większym wymiarze zajęć w terenie. W tym celu można by wprowadzić odpowiednie zalecenia do podstawy programowej. Ważne jest także stosowanie w większym zakresie strategii kształcenia akcentującej samodzielność w zdobywaniu informacji oraz debat. Takie zapisy warto wprowadzić w „warunkach realizacji” nowej podstawy programowej.

7. Na realizację zakresu rozszerzonego przedmiotu należy przeznaczyć minimum 8 godz. w cyklu kształcenia (przy założeniu pozostawienia 2 godz. na poziomie podstawowym), choć korzystniejsze byłoby zwiększenie liczby godzin w zakresie podstawowym do 4 (wtedy zakres rozszerzony mógłby być realizowany w wymiarze 6 godz., tak jak w przypadku np. geografii czy biologii).
8. Choć wykracza to poza zgłoszony pomysł wprowadzenia nowego przedmiotu, to warto zwrócić uwagę na konieczność rozszerzenia elementów edukacji w zakresie przedsiębiorczości na niższe poziomy edukacji (przedsiębiorczość zgodnie z rekomendacjami ekspertów, w tym europejskich, powinna być nauczana od poziomu przedszkolnego i wczesnoszkolnego do procesu kształcenia przez całe życie, co ma już miejsce w wielu krajach, np. w Norwegii oraz Danii). Jak pokazują porównania międzynarodowe, edukacja ekonomiczna zaczyna się już właśnie na etapie 5–7-kształcenia (uczniowie w wieku 12–14 lat), czyli pod koniec naszej obecnej szkoły podstawowej. Stąd celowe wydaje się wprowadzenie podstaw przedsiębiorczości już w szkole podstawowej – możliwe wydaje się przesunięcie obecnie realizowanego przedmiotu do klasy 7 lub 8, a wejście głębiej w problematykę biznesową i zarządzania w szkole ponadpodstawowej.
9. Należy też wziąć pod uwagę, że możliwość wyboru podstaw przedsiębiorczości na maturze spowoduje zmniejszenie zainteresowania realizowaniem innych przedmiotów (głównie jak się wydaje „pokrewnej” geografii oraz wiedzy o społeczeństwie) na poziomie rozszerzonym i zdawania z nich matury, co będzie miało swoje konsekwencje organizacyjno-kadrowe w szkołach oraz w pracy CKE i OKE (Centralnej i Okręgowych Komisji Egzaminacyjnych) odpowiadających za przygotowanie arkuszy maturalnych i przeprowadzenie samego egzaminu. Należy zatem rozważyć, czy nie zwiększyć puli godzin, które dyrektor może łącznie przeznaczyć na realizację przedmiotów rozszerzonych w danej klasie, tak aby umożliwić realizowanie nie trzech, ale przynajmniej czterech rozszerzeń. Przedsiębiorczość/BiZ wyjątkowo nadaje się na przedmiot, który może być traktowany jako uzupełniające rozszerzenie klasycznych profili klas (np. matematyczno-fizycznych, humanistycznych czy biologiczno-chemicznych) oraz świetnie komponować się z profilami geograficznymi, ze względu na dużą korelację treści między przedsiębiorczością a geografiami (głównie w zakresie geografii ekonomicznej, zob. Rachwał i in., 2018).
10. Warto zwrócić także uwagę na fakt, że warunkiem dobrych zmian w edukacji w zakresie przedsiębiorczości jest przygotowanie nowych, kompetentnych nauczycieli oraz doskonalenie czynnych już nauczycieli przedsiębiorczości (np. w ramach studiów podyplomowych). Wielu z nich może nie czuć się dobrze przygotowanych do prowadzenia tego przedmiotu w zakresie rozszerzonym – jest to jedna z podstawowych, moim zdaniem barier, we wprowadzeniu zmian, ze względu na krótki okres wdrożenia projektu. Stąd konieczne jest równoległe wdrażanie programów kształcenia nauczycieli w zakresie rozszerzonym w ramach specjalnego programu MEiN w celu przygotowania

ich do realizacji nowej podstawy programowej. Powinny zostać dla nich przygotowane szkolenia i studia podyplomowe, finansowane ze środków centralnych lub organów prowadzących szkołę (samorządów), przy wsparciu np. środków z programów unijnych, przygotowywane we współpracy ze szkołami wyższymi specjalizującymi się w edukacji ekonomicznej.

Identyfikacja ryzyk we wdrażaniu projektu

W ramach zarządzania realizacją każdego projektu, a takim jest także ten dosyć złożony projekt wdrożenie tak głębokich zmian w edukacji ekonomicznej w szkole średniej, należy dokonać identyfikacji możliwych ryzyk wraz z określeniem siły ich wpływu oraz prawdopodobieństwa wystąpienia. Powinno być to zadanie zrealizowane z największą starannością przez zespół projektowy wraz z inicjatorami i decydentami (jako sponsorami projektu). Do katalogu ryzyk, w mojej opinii, należy zaliczyć przede wszystkim:

1. Duże, jak się wydaje – nawet zbyt duże, tempo zmian, gdyż od ogłoszenia nowej podstawy programowej i nowych ramowych planów nauczania w formie ostatecznego rozporządzenia do rozpoczęcia realizacji nowego przedmiotu w szkole powinien minąć co najmniej rok.
2. Zbytki krótki czas na opracowanie podręczników, które w normalnym trybie tworzy się co najmniej kilkanaście miesięcy (wraz z procedurą dopuszczenia przez MEiN na podstawie opinii rzeczoznawców) i innych środków/pomocy dydaktycznych, co grozi brakiem odpowiedniej, szerokiej oferty w czerwcu 2023 r. (kiedy zapadają decyzje o wyborze podręczników na nowy rok szkolny) lub zbyt późnym ich pojawieniu się, już w trakcie roku szkolnego 2023/2024.
3. Ryzyko braku zrozumienia w społeczeństwie, organach prowadzących szkoły (głównie samorządów miejskich) sensu wprowadzanych zmian i wsparcia w ich wdrażaniu ze strony organizacji pozarządowych (w tym przedsiębiorców i pracodawców). W tym zakresie konieczna jest intensyfikacja dialogu i współpracy ze wszystkimi podmiotami, którym zależy na dobrym poziomie edukacji, zwłaszcza edukacji ekonomicznej, w Polsce.
4. Brak jasności⁸ dla uczniów co do formuły matury (co może obniżyć znacznie chęć wybierania przez nich klas z rozszerzeniem z przedsiębiorczości/biznesu i zarządzania) w wyniku trudności w opracowaniu arkusza oceny projektu maturalnego i standardów jego oceniania (w nieznanej dotychczas w systemie polskich egzaminów zewnętrznych formule). Dodatkowa wątpliwość wiąże się z tym, czy uczniowski projekt maturalny powinien stanowić część oceny z egzaminu pisemnego, czy powinna to być raczej osobna ocena z projektu, kiedy ma być realizowany ten projekt i jak rozwiązać kwestię absolwentów, którzy po roku lub więcej od ukończenia szkoły chcieliby zdawać maturę. Wątpliwości budzi tutaj również kwestia przenoszenia ocen za osiągnięcia grupowe na oceny indywidualne.
5. Ryzykiem jest też sprawa uznawalności przez uczelnie wyniku maturalnego z nowego przedmiotu przy rekrutacji (uchwały rekrutacyjne podejmowane są na ok. 2 lata przed rozpoczęciem naboru na studia, trudno sobie wyobrazić, aby już w 2022 r. były przyjmowane przez senaty uczelni na rok 2027), która może spowodować niepewność

⁸ Według stanu na dzień oddania artykułu do druku.

uczniów i obniżyć chęć wyboru rozszerzenia z nowego przedmiotu (konieczna jest tu współpraca z uczelniami i nakłonienie rektorów do choć wstępnych deklaracji w tym zakresie).

6. Istotną barierą mogą być ograniczone zasoby kadrowe nauczycieli przedsiębiorczości, gdyż istnieje ryzyko problemu braku „dostępności” nauczycieli tego przedmiotu wobec kumulacji godzin w zakresie podstawowym (realizacja nowego przedmiotu w 1 klasie, przy kontynuacji dla starszych klas, tj. wcześniejszych roczników, zajęć w 2 i 3 klasie) i samego faktu wprowadzenia zakresu rozszerzonego. Założenie dużej dowolności kształtowania układu godzin przez dyrektora szkoły zmniejsza siłę wpływu tego czynnika, ale tylko częściowo, gdyż trudno sobie wyobrazić, aby możliwe było skumulowanie 10 godzin w cyklu kształcenia tylko w 2, 3 i 4 klasie, a tym bardziej – tylko w klasie 3 i 4, by odsunąć ten problem w czasie, kiedy starsze roczniki uczniów skończą realizację podstaw przedsiębiorczości wg starej podstawy.
7. Ryzyko małego zainteresowania dyrektorów szkół uruchamianiem klas biznesowych z zakresem rozszerzonym z nowego przedmiotu, ze względu na zbyt krótki okres na ich przygotowanie (oferta tworzona na przełomie roku 2022/2023, aby ją wczesną wiosną 2023 r. przedstawić uczniom, a nie ma jeszcze ostatecznych rozporządzeń MEiN w tej sprawie) oraz niepewność co do zainteresowania uczniów takimi klasami. Konieczna jest więc szeroka kampania informacyjna o zmianach wśród dyrektorów szkół i nauczycieli przedsiębiorczości. W mojej opinii zainteresowaniem młodzieży mogą się cieszyć następujące profile klas:
  - a) geograficzno-biznesowe, dodatkowo z rozszerzonym językiem angielskim (może być to popularny profil pod kątem rozszerzeń przydatnych w rekrutacji na kierunki ogólnoeconomiczne, z zakresu zarządzania, geograficzne, gospodarki przestrzennej, turystyczne),
  - b) biznesowo-matematyczne, ewentualnie biznesowo-informatyczne (pod kątem dalszego kształcenia na takich kierunkach, jak ekonometria, matematyka lub statystyka stosowana, matematyka w biznesie, inżynieria produkcji, informatyka, informatyka i ekonometria),
  - c) biznesowo-prawnicze (pod kątem kształcenia na kierunkach ekonomicznych lub na prawie – późniejszych specjalistów prawa gospodarczego).
8. Brak znaczących środków finansowych w organach prowadzących szkoły i budżecie państwa na powszechne, bezpłatne szkolenie i studia dla nauczycieli ze względu na sytuację kryzysową w gospodarce i wzrost kosztów w wielu pozycjach budżetów w wyniku inflacji oraz brak pewności co do wysokości dostępnych środków z funduszy unijnych. W tym zakresie warto zwrócić uwagę na ofertę bezpłatnych szkoleń organizowanych przez różnego typu instytucje (np. ośrodki doskonalenia nauczycieli, NBP, KNF, ZUS) i instytucje pozarządowe, ale także i one muszą mieć możliwość pozyskania środków na swoją działalność statutową w zakresie edukacji.

W powyższej liście pomijam ryzyka o bardzo małym prawdopodobieństwie wystąpienia (np. polityczne – nagła zmiana władzy do września 2023 r. i wycofanie się nowego rządu z wdrażania projektu) czy ryzyka związane z wojną, która uniemożliwiłaby wprowadzenie zmian do szkół. Niemniej w analizie ryzyk zespół projektowy nawet i takie powinien wziąć pod uwagę.

Uwagi końcowe

Przedstawione przesłanki do dyskusji, rekomendacje i możliwe ryzyka oraz warunki wprowadzenia zmian programowych w edukacji w zakresie przedsiębiorczości są próbą zarysowania obszarów dyskusji, która powinna być podjęta w trakcie realizacji projektu wdrażania nowej podstawy programowej. Dotychczasowe doświadczenia wskazują jednak, że generalnie ujmując, interesariusze wyrażają małą chęć do uczestniczenia w takiej debacie. Pozostaje więc mieć nadzieję, że nie tylko inicjatorzy projektu i decydenci, ale też wszystkie osoby zainteresowane nowym kształtem edukacji w zakresie przedsiębiorczości zaangażują się w dyskusję, tak aby systematycznie dążyć do podnoszenia jej jakości, a znaczna część z nich włączy się również w implementację projektu. Jest to ważne z punktu widzenia wdrażania tak dużych zmian w stosunkowo krótkim czasie, aby projekt ten zakończył się powodzeniem dla dobra uczniów, a w konsekwencji – także całego społeczeństwa i polskiej gospodarki.

Literatura

References

- Andrzejczyk, A. (2016). *Wpływ edukacji na rozwój przedsiębiorczości*. Białystok: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, oddział w Białymstoku. <https://doi.org/10.24136/eep.mon.2016.4>
- Andrzejczak, A. (2007). Skuteczność nauczania przedsiębiorczości w szkołach średnich. W: P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.). *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*. Warszawa: Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, 133–139.
- Bartoń, M. (2005). Przedsiębiorczość jako przedmiot matury 2008. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 1, 255–258.
- Berger, S., Canning, R., Dolan, M., Kurek, S., Pilz, M., Rachwał, T. (2012). Curriculum-making in pre-vocational education in the lower secondary school: A regional comparative analysis within Europe. *Journal of Curriculum Studies*, 44(5), 679–701. <http://dx.doi.org/10.1080/00220272.2012.702223>
- Bieniok, H. (2019). *Podstawy przedsiębiorczości osobistej (zaradności życiowej)*. Katowice: Wydawnictwo KOS.
- Bień, I. (2022). Nauczanie przedsiębiorczości w polskich szkołach średnich – koncepcja, realizacja, rekomendacje. *Studia BAS*, 2(70), 147–163. <https://doi.org/10.31268/StudiaBAS.2022.16>
- Biznes i zarządzanie. Reforma podstaw przedsiębiorczości*. (2022). Raport z konsultacji. IBE, MEiN, GovTech. Warszawa. Pozyskano z: <https://www.gov.pl/web/biz/raport-z-konsultacji2>
- Borowiec-Gabryś, M., Kilar, W., Rachwał, T. (2018). Przedsiębiorczość jako kompetencja przyszłości. W: S. Kwiatkowski (red.), *Kompetencje przyszłości*, Seria Naukowa, tom 3, Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, 68–89.
- Diagnoza stanu wiedzy i świadomości ekonomicznej dzieci i młodzieży w Polsce*. (2018). Warszawa: Departament Edukacji i Wydawnictw NBP.
- Entrepreneurship Education at School in Europe. National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*. (2012). Brussels: Eurydice.
- Górz, B., Rachwał, T. (2006). Uwagi do propozycji zmian podstawy programowej podstaw przedsiębiorczości. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 2, 226–235.
- Hägg, G., Kurczewska, A. (2020). Towards a Learning Philosophy Based on Experience in Entrepreneurship Education. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 3(2), 129–153. <https://doi.org/10.1177/2515127420910679>

- Hägg, G., Kurczewska, A. (2022). *Entrepreneurship Education. Scholarly Progress and Future Challenges*. New York: Routledge.
- Key Competencies. A developing concept in general compulsory education*. (2002). Brussels: Eurydice.
- Kilar, W., Rachwał, T. (2019a). Changes in Entrepreneurship Education in Secondary School under Curriculum Reform in Poland. *Journal of Intercultural Management*, 11(2), 73–105. <https://doi.org/10.2478/joim-2019-0010>
- Kilar, W., Rachwał, T. (2019b). Przedsiębiorczość w edukacji przedszkolnej i szkole podstawowej w warunkach zmian podstawy programowej. W: T. Rachwał (red.), *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Rozwoju Systemu Edukacji, 122–141. https://www.frse.org.pl/brepo/panel_repo_files/2021/06/02/jfoyl/104705065591760-122-141.pdf
- Kilar, W., Rachwał, T. (2019c). Przedsiębiorczość w szkole średniej w warunkach reformy systemu oświaty. W: T. Rachwał (red.), *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Rozwoju Systemu Edukacji, 184–202. https://www.frse.org.pl/brepo/panel_repo_files/2021/06/02/ythdu3/104705065591760-184-202.pdf
- Kondraciuk, P., Osuch, W., Świętek, A. (2019). Przedmiot podstawy przedsiębiorczości w opinii uczniów i absolwentów małopolskich szkół ponadgimnazjalnych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 15(1), 75–87. <https://doi.org/10.24917/20833296.151.6>
- Kurek, S., Rachwał, T., Szubert, M. (2012). Kształtowanie kompetencji biznesowych uczniów gimnazjum w świetle opinii nauczycieli na podstawie wyników badań prowadzonych w ramach europejskiego projektu FIFOB. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 8, 24–36.
- Krzyżak, J. (2007). Edukacja ekonomiczna jako nowa jakość wychowania – spostrzeżenia, opinie, sugestie. W: P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, Warszawa: Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, 162–167.
- Osuch, E., Osuch, W. (2005). Przedmiot podstawy przedsiębiorczości w opinii uczniów i rodziców. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 1, 195–202.
- Osuch, W. (2012). Podstawy przedsiębiorczości w opinii uczniów krakowskich liceów – szanse i oczekiwania. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 8, 37–47.
- Płaziak, M., Rachwał, T. (2014). The Role of Entrepreneurship in Regional Development Strategies (based on the Polish National Strategy of Regional Development 2010–2020), *Europa XXI*, 26, 97–110.
- Projekt podstawy programowej (Rozporządzenie MEiN zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia)*. (2022). Pozyskano z: <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//576/12365609/12922338/12922339/dokument582792.docx>
- Rachwał, T. (2019). Przedsiębiorczość jako kompetencja kluczowa w systemie edukacji. W: T. Rachwał (red.), *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Rozwoju Systemu Edukacji, 16–25. Pozyskano z: https://www.frse.org.pl/storage/brepo/panel_repo_files/2021/06/01/iacqgo/104705065591760-16-34.pdf
- Rachwał, T. (2018). Research Issues of the Function of Entrepreneurship in the Socio-Economic Development of Spatial Systems in Polish Economic Geography. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 32(4), 149–162. <https://doi.org/10.24917/20801653.324>
- Rachwał, T. (2017). Entrepreneurship in School in the Conditions of the Education System Reform in Poland – a Voice in the Discussion on the Directions of Change. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 13, 330–339. <https://doi.org/10.24917/20833296.13.24>
- Rachwał, T. (2014). 10 lat konferencji z cyklu „Przedsiębiorczość – Edukacja” organizowanych przez Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 10, 392–395.

- Rachwał, T. (2010). Chapter 9. Entrepreneurship Education as a Growth Stimulus for Family Firms. In: A. Surdej, K. Wach (eds), *Exploring the Dynamics of Entrepreneurship*, Toruń: A. Marszałek Publishing House, 139–156.
- Rachwał, T. (2009). Ocena projektu zmian podstawy programowej podstaw przedsiębiorczości (przedstawionej przez MEN w 2008 r. w ramach reformy systemu edukacji). *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 5, 349–372. <https://doi.org/10.24917/20833296.5.31>
- Rachwał, T. (2005). Kształtowanie postaw uczniów na lekcjach podstaw przedsiębiorczości. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 1, 137–144. <https://doi.org/10.24917/20833296.1.14>
- Rachwał, T. (2004). Cele i treści kształcenia przedsiębiorczości w szkołach ponadgimnazjalnych. W: J. Brdulak, M. Kulikowski (red.). *Przedsiębiorczość stymulatorem rozwoju gospodarczego*. Warszawa: Instytut Wiedzy SGH, 263–270.
- Rachwał, T., Kilar, W., Kawecki, Z., Wróbel, P. (2018). Edukacja w zakresie przedsiębiorczości w wychowaniu przedszkolnym, szkole podstawowej i szkołach średnich w świetle nowej podstawy programowej. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 14, 389–424. <https://doi.org/10.24917/20833296.14.28>
- Rachwał, T., Kilar, W., Kawecki, Z., Wróbel, P. (2019). *Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem: szkoła ponadpodstawowa: podstawy przedsiębiorczości*. Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej. Pozyskano z: <https://www.ore.edu.pl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=23140>
- Rachwał, T., Kudelko, J., Tracz, M., Wach, K., Kilar, W. (2008). Projekt podstawy programowej podstaw przedsiębiorczości w zakresie rozszerzonym dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 4, 322–334. <https://doi.org/10.24917/20833296.4.32>
- Rachwał, T., Kurek, S., Boguś, M. (2016). Entrepreneurship Education at Secondary Level in Transition Economies: A Case of Poland. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 4(1), 61–81. <http://dx.doi.org/10.15678/EBER.2016.040105>
- Raport Eurydice: Rozwijanie kompetencji kluczowych w szkołach w Europie – wyzwania i szanse dla polityki edukacyjnej*. (2013). Warszawa: FRSE.
- Raport. Diagnoza potrzeb w zakresie nauczania przedsiębiorczości*. (2011). Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competencies for lifelong learning, (2006/962/EC). *Official Journal of the European Union*, L 394, 30.12.2006.
- Tracz, M. (2015). Przedmiot podstawy przedsiębiorczości w opinii uczniów i nauczycieli – studium porównawcze. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 391–400.
- Tracz, M., Rachwał, T. (2007). Przedmiot podstawy przedsiębiorczości – założenia realizacji a przygotowanie nauczycieli. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 3, 286–296.
- Wach, K. (2016). Edukacja przedsiębiorcza: analiza bibliometryczna polskiego piśmiennictwa. *Horyzonty Wychowania*, 15(34), 11–26. <https://doi.org/10.17399/HW.2016.153401>.
- Wach, K. (2015). Przedsiębiorczość jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego: przegląd literatury. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 24–36.
- Wach, K. (2014). Edukacja dla przedsiębiorczości: pomiędzy przedsiębiorczą pedagogiką a edukacją ekonomiczną i biznesową. *Horyzonty Wychowania*, 13(28), 11–31.
- Wach, K. (2013). Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 9, 246–257. <https://doi.org/10.24917/20833296.9.16>
- Wach, K. (2007). Kształtowanie postaw przedsiębiorczych w programach nauczania: stan obecny i proponowane kierunki zmian. W: P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*. Warszawa: Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, 120–127.
- Wachowiak, P., Dąbrowski, M., Majewski, B., red. (2007). *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*. Warszawa: Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych.

- Pozyskano z: https://www.olimpiada.edu.pl/upload/pliki_2edycja/przedsiębiorczoscFPAKE_publicacja.pdf
- Wachowiak, P. (2007). Kształtowanie umiejętności przedsiębiorczych. W: P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*. Warszawa: Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, 142–151.
- Zalecenie Rady (UE) z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Tekst mający znaczenie dla EOG)*. Dz. UE 2018/C 189/01. Pozyskano z: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=en](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=en)
- Zioło, Z. (2012). Miejsce przedsiębiorczości w edukacji. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 8, 10–23.
- Zioło, Z., Rachwał, T. (2019). Zarys uwarunkowań dalszego rozwoju przedsiębiorczości w układach przestrzennych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 15(1), 7–18. <https://doi.org/10.24917/20833296.151>
- Zioło, Z., Rachwał, T. (2012). Entrepreneurship in geographical research. In: P. Churski (ed.), *Contemporary Issues in Polish Geography*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 135–155.
- Ziółkowska-Weiss, K. (2014). Problematyka podstaw przedsiębiorczości w opinii uczniów szkoły ponadgimnazjalnej. Przydatność w życiu czy konieczność nauki?. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 10, 366–377.

Tomasz Rachwał, dr hab., profesor Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie – Katedra Handlu Zagranicznego oraz Centrum Przedsiębiorczości Strategicznej i Międzynarodowej, członek redakcji kilku czasopism naukowych, autor podręczników do geografii i przedsiębiorczości. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się przede wszystkim na zagadnieniach związanych z przemianami struktur przestrzennych i działowych przemysłu w Polsce na tle innych krajów, międzynarodowymi i krajowymi uwarunkowaniami rozwoju różnych działów działalności gospodarczej oraz rolą przemysłu, wybranych działów usług i przedsiębiorczości w rozwoju lokalnym i regionalnym, a także z edukacją geograficzną i w zakresie przedsiębiorczości.

Tomasz Rachwał, PhD, professor of Krakow University of Economics – Department of International Trade & Centre for Strategic and International Entrepreneurship, member of the editorial board of several journals, author of textbooks for geography and entrepreneurship. His research interests focus primarily on the issue of change of spatial and branch structures of industry in Poland and other countries, the international and domestic determinants for the development of various branches of industrial activity, and the role of manufacturing, selected branches of services and entrepreneurship in local and regional development, as well as on geographical and entrepreneurship education.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2232-591X>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Handlu Zagranicznego
ul. Rakowicka 25
31-510 Kraków, Poland
e-mail: Tomasz.Rachwal@uek.krakow.pl